

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XXXII/XXXIII, 13

SECTIO B

1977/1978

Zakład Geografii Fizycznej Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UMCS w Lublinie

Stanisław SURDACKI

**Zmiany w występowaniu i liczebności niektórych gatunków ssaków
na obszarze byłego woj. lubelskiego w XIX i XX wieku ***

Изменения наличия и численности некоторых видов млекопитающих в пределах
бывшего Люблинского воеводства в XIX и XX веках

Changes in the Occurrence and Number of some Mammal Species on the Area
of the Former Lublin Voivodeship in the 19th and 20th Centuries

Środowisko ssaków, podobnie jak płazów, gadów czy ptaków, pod wpływem działalności gospodarczej człowieka uległo wielkim zmianom, które spowodowały wyginięcie gatunków, zagrożenie ich wyginięcia lub zmniejszenie obszaru występowania, zmniejszenie liczebności gatunkowej czy też osobniczej. Duże zmiany nastąpiły w naturalnych środowiskach przyrodniczo-leśnych. Wiele obszarów leśnych, bagiennych i stepowych, zwłaszcza położonych na glebach urodzajnych, uległo likwidacji i zamianie na pola uprawne. Te przeobrażenia spowodowały zanik fauny ssaków związanych z biotopem leśnym. Niektóre zabiegi gospodarcze, takie jak melioracje czy osuszanie, niekiedy nieprzemyślane, wpłynęły radykalnie na zmianę struktury fizycznej gleby, powodując osuszenie terenów bagiennych, starorzeczy, a w konsekwencji ubytek ssaków związanych ze środowiskiem ziemno-wodnym. Wprowadzenie intensywnej gospodarki rolnej przyczyniło się do zmniejszenia lub całkowitej niekiedy likwidacji siedlisk niektórych gatunków fauny stepowej, a przede wszystkim ssaków stepowych, i spowodowało w pewnych okolicznościach zmniejszenie liczebności pogłowia ssaków, a niekiedy ich całkowite wyniszczenie.

* Publikacja niniejsza jest kolejną częścią nawiązującą do mojej rozprawy *Zmiany w składzie i rozmieszczeniu niektórych gatunków Amphibia, Reptilia, Aves na obszarze byłego woj. lubelskiego w XIX i XX wieku*, drukowanej w Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio B. vol. XXX/XXXI, 11, ss. 189—205.

Znaczne obszary gleby zostały zajęte pod obiekty o charakterze przemysłowym czy też pod budownictwo mieszkaniowe. W większości przypadków doprowadziło to do ubytku bądź całkowitego wyniszczenia niektórych gatunków ssaków, zwłaszcza ziemnych.

Publikacja niniejsza oparta jest na dostępnej literaturze teriologicznej oraz na badaniach własnych czy też obserwacjach innych osób, nie ogłoszonych drukiem, ale dostatecznie uzasadnionych. Nazwiska tych osób są wpisane w nawiasach, bez podania daty i innych szczegółów. W tym miejscu składam im podziękowanie za cenne informacje.

SSAKI WYTĘPIONE LUB ZAGROŻONE WYTĘPIENIEM

Tur — *Bos primigenius* B o j a n u s. Zapewne przed wiekami, kiedy jeszcze obszary Polski pokryte były wielkimi kompleksami lasów mieszanych, zamieszkiwał ziemię lubelską. Według Ostroroga tury trzymano m. in. w zwierzyńcu zamojskim z początkiem XVII wieku. Ten przodek bydła domowego zamieszkiwał w dawnych wiekach Europę, Azję i Afrykę Północną. Wraz z upływem czasu wymierał lub ulegał wytępieniu. Z początkiem XVI wieku już tylko rozległe puszcze Polski były jedynym przytułkiem tura. Ostatnie tury żyły w resztkach Puszczy Kampinoskiej w okolicach Jaktorowa, w odległości 60 km na południowy zachód od Warszawy. W czasach młodości Zygmunta Augusta (XVI wiek) na Mazowszu koło Rawy i Jaktorowa żyły jeszcze znaczne stada turów. Tam też zginął ostatni tur w r. 1627. Po turach pozostały tylko nazwy miejscowości, legendy oraz pieśni o nich i zwyczaje. W „zapusty” chodzą jeszcze do dziś po wsiach chłopcy ze schwytanym młodym „turem”, czyli „turoniem” — chłopcem przebranym za tura. Pozostały takie przysłowia, jak: „wygląda jak tur” lub jak „turoń”, „silny jak tur”, „zdrowszy jak tur”, znaczące to samo co „zdrowszy jak byk” (6).

Żubr — *Bison bonasus* (L.). Zapewne w dawnych czasach zamieszkiwały cały obszar ziem polskich od Bałtyku po Tatry. W czasach historycznych obszar występowania żubra obejmował zachodnią, środkową i południowo-wschodnią Europę, obszary Siedmiogrodu oraz zachodnie i południowe tereny Rosji. Był on obiektem polowań od niepamiętnych czasów, co przyczyniło się do spadku liczebności, a na niektórych obszarach do całkowitego wytępienia. Według Długosza (24) w XV wieku żubr występował koło Lubomla i Ratna nad Prypecią oraz między Sanem i Wisłą. Te ostatnie obszary są położone stosunkowo blisko ziemi lubelskiej, a kompleksy leśne miały ze sobą połączenia. Zatem i na Lubelszczyźnie gatunek ten niewątpliwie zamieszkiwał, choć tylko przypadkowo, jak to nadmieniał Taczanowski (29).

Według rękopisu Jana hr. Ostroroga z początkiem XVII wieku zarówno żubr, jak i tur żyły w zwierzyńcu w powiecie zamojskim. Obecnie w Polsce żubry żyją w rezerwatach w Białowieży, Pszczynie, Niepołomicach. Poza wymienionymi miejscowościami istnieją w Polsce jeszcze dwa ośrodki hodowlane żubra na wolności, a mianowicie od r. 1960 w Puszczy Boreckiej oraz od r. 1964 w Bieszczadach. W r. 1970 w Bieszczadach bytowało na wolności 39 żubrów. Przebywały one głównie w lasach w pobliżu wsi Tyrawa i Stuposiany. W r. 1971 w Borkach notowano na wolności 22 osobniki. W polskiej części Puszczy Białowieskiej notowano 195 żubrów (9), a z nich 157 na wolności. W części radzieckiej Puszczy Białowieskiej żyje 70 żubrów, z tego większość na wolności (4). Na terenie całej Polski według ostatnich danych (r. 1979) żyje około 500 sztuk.

Tarpan — *Equus gmelini* Antonius. Rozprzestrzeniony niegdyś na stepach Rosji przetrwał do XIX wieku i wyginął dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku (3). Te dzikie koniki wraz z innymi gatunkami koni, żyjącymi w okresie lodowcowym i polodowcowym, uznawane są za przodków konia współczesnego. Tarpany w niecałe 200 lat po czasach jagiellońskich żyły już tylko na terenie województwa lubelskiego, a mianowicie w rezerwacie w Zwierzyńcu w pow. zamojskim (14). Warto odnotować, że K. K o Ź m i a n (13) w swych *Pamiętnikach* w końcu XVIII wieku tak pisze o tarpanie: „O trzy mile od Zamościa, pamiętam zwierzyniec obszerny na milę i cały oparkaniony dokoła, do którego strzeżenia były pewne wsie przeznaczone. Tam utrzymywało się mnóstwo zwierząt różnego rodzaju, jak jelenie, sarny, danielle; krwiożercze, jeżeli się znalazło — wytępiono, np. niedźwiedź raz się wdarł przez parkan, zaraz go ubito. Chowały się tam i mnożyły konie, które widziałem. Postać ich mała, jak koni włościańskich, lecz osiadłe, krępe i z grubą, lecz gładką nogą, siły wielkiej, sierści jednakowej karomyszatej. Dopiero je w nieodległych czasach wygubiono, podobno dlatego, że w zimie potrzebne były dla nich szopy sianem opatrzone”.

Według pamiętników J. Brinckena z r. 1828, dzikie konie w Zwierzyńcu koło Zamościa pochodziły z Puszczy Białowieskiej i ostatecznie już w początkach XIX wieku rozdano je okolicznym chłopom. Fakt ten jest niezwykle interesujący, gdyż dowodzi, że w początkach XIX wieku na terenie woj. lubelskiego między Zamościem a Biłgorajem nastąpiło udomowienie prawdziwego dzikiego konia. Udomowienia dzikiego konia, czyli tarpana, w pożyteczne zwierzę pociągowe, dokonali miejscowi chłopci. W ten sposób powstał tak zwany konik biłgorajski, mały, myszato-brązowy, z czarną pręgą wzdłuż grzbietu i mający wiele cech dzikiego tarpana (32).

Zasługą prof. T. Vetulaniego jest uratowanie w ostatnim momencie resztek tych „zabytkowych” koników. Hodowlę ich rozpoczęto w r. 1936.

Celem odtworzenia pierwotnego typu konika zbliżonego do tarpana koniki te hodowane są od r. 1953 w Popielnie nad jeziorem Śniardwy na Mazurach, w warunkach na wpół naturalnych. W Białowieży zaś pozostało tylko małe stadko dla celów pokazowych. Należy podkreślić, że hodowla regeneracyjna tego konika jest jak najbardziej uzasadniona, nie tylko z powodu wysokich cech użytkowych tego zwierzęcia, ale także ze względów historycznych. Przy tej okazji warto nadmienić, że według informacji prof. G. Brzęka, pochodzącej od prof. Vetulaniego, w czasie I wojny światowej Austriacy wykupywali te koniki na front włoski, gdyż nie ulegały one chorobie wysokogórskiej.

Niedźwiedź brunatny — *Ursus arctos* L. Jak wynika z notowań K. Koźmiana (13) żył w warunkach naturalnych na obszarze lasów zamojsko-biłgorajskich (Zwierzyniec) do XVII wieku, lecz wytopiono go jako zwierzę „krwiożercze”, za jakie go wówczas uważano. Gatunek ten występował i w innych rejonach Lubelszczyzny, a jeszcze w końcu XVIII wieku był zwierzęciem łownym. Píše o tym również K. Koźmian w *Pamiętnikach*, obejmujących wspomnienia od r. 1780 do r. 1856. Polowania na niedźwiedzia odbywały się w wielu miejscowościach województwa lubelskiego. Między innymi polowano w lasach pod Bychawą, w Prawiednikach pod Lublinem, okolicach Głuska, Kielczewicach, okolicy Turobina, Woli Gałęzowskiej, a także w powiecie kraśnickim, m. in. w Bobach koło Urzędowa (13).

Według Górnego (7) ks. W. Wójcicki w wydanych w r. 1856 *Wspomnieniach lat młodych* pisał: „w puszczy bialskiej bujały liczne łosie i niedźwiedź bartnik nie był osobliwością [...] mogłeś nieraz spotkać się i z ogromnym litewskim niedźwiedziem, z których jako niebezpiecznego wroga starzy strzelcy wspominali białoszyjnika. Historia cudownych uzdrowień w Kodniu w drugiej połowie XVII wieku wspomina o uzdrowieniu włościanina dóbr kodeńskich imieniem Iwan, któremu niedźwiedź z okolicznych lasów 70 ran zadał, wyżarł piersi, zdarł skórę z twarzy”. Dowodzi to, że w połowie XVII wieku niedźwiedzie na terenie powiatu były dość pospolite.

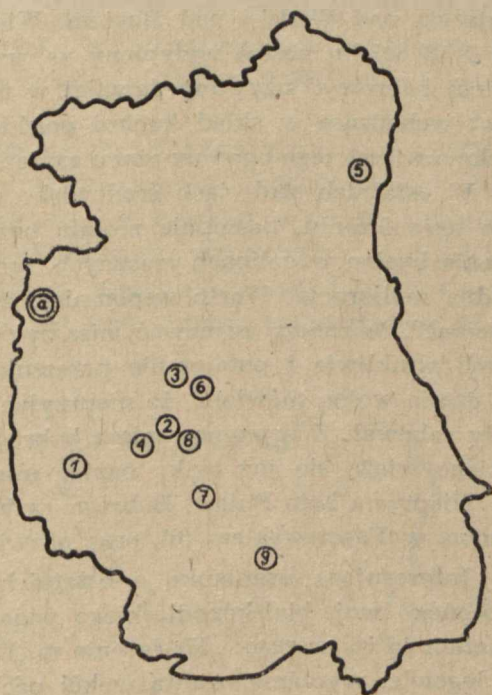
Warto także wspomnieć, co pisze A. Fredro (5) o niedźwiedziach. Przytacza on przygody myśliwych. Na przykład jeden z myśliwych widział „swego sąsiada pod niedźwiedziem, wołał przez rzekę: Panie Podczaszy! Oddaj się Wać Pan Bogu! i jak palnął, w sam łeb [...] (niedźwiedzia rozumie się)”. Dalej opisuje Fredro „jak objechano niedźwiedzia [...] jak psy doszły niedźwiedzia” itp. Wspomina także Fredro jak podróżując w okolicy Cisny [w Karpatach — S. S.] był przekonany, że „w każdym parowie musi być przynajmniej jeden niedźwiedź”. Obecnie w Polsce żyje zaledwie kilkanaście osobników, a mianowicie na Babiej Górze, w Bieszczadach i Tatrach. Rozmieszczenie *Ursus arctos* L. na terenie woj.

lubelskiego w XVIII wieku przedstawia ryc. 1. Jeśli chodzi o współczesną hodowlę niedźwiedzia brunatnego, to warto nadmienić, że prof. Miller był doskonałym znawcą hodowli tego gatunku i hodowcą w Ogrodzie Zoologicznym w Zamościu.

Żbik — *Felis silvestris* Schreber. Jeżeli w województwie lubelskim w ogóle kiedyś występował, to musiał być bardzo wcześnie wytępiony, gdyż nawet już Taczanowski (29) w drugiej połowie XIX wieku pisał, że „żbik — niepewny w lubelskim”. Obecnie na omawianym obszarze nie spotykany. W Polsce spotykany jest tylko w Karpatach i na Podkarpaciu.

Ryc. 1. Rozmieszczenie stanowisk niedźwiedzia brunatnego (*Ursus arctos* L.) w XVIII wieku: 1 — Bobyk. Urzędowa, 2 — Bychawa, 3 — Glusk, 4 — Kielczewice, 5 — Kodeń, 6 — Prawiedniki, 7 — Turobin, 8 — Wola Gałęzowska, 9 — Zwierzyniec; a — stanowisko bobra europejskiego (*Castor fiber* L.) w XIX wieku w Kępie pod Puławami

The distribution of the brown bear habitats (*Ursus arctos* L.) in the 18th century: 1 — Bobyk, near Urzędów, 2 — Bychawa, 3 — Glusk, 4 — Kielczewice, 5 — Kodeń, 6 — Prawiedniki, 7 — Turobin, 8 — Wola Gałęzowska, 9 — Zwierzyniec; a — the European beaver habitat (*Castor fiber* L.) in the 19th century at Kępa near Puławy



Norka europejska — *Mustela lutreola* L. W początkach dwudziestego stulecia ówczesny znawca rozmieszczenia ssaków w Polsce E. Lubicz-Niezabitowski (15) pisał, że dawniej na ziemiach Polski gatunek ten był rozpowszechniony. Norka występowała nawet nie tak rzadko w latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia na błotnistych brzegach Bugu. Znacznie wcześniej o norce w województwie lubelskim pisał Taczanowski (29), mianowicie, że jest „dość pospolita nad wodami”. Dzisiaj zupełnie brak jakichkolwiek wiadomości o istnieniu tego ssaka na obszarze Lubelszczyzny, a także na terenie całej Polski.

W okresie międzywojennym znane były stanowiska norki z Wileńszczyzny i Podola. W Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie znajdowały się okazy norek z Pieniak i Werteki nad Górnym Seretem. To są najbliższe tereny, gdzie gatunek ten, znajdując odpowiednie warunki ekologiczne, w końcu XIX wieku jeszcze występował.

Bóbr europejski — *Castor fiber* L. Niegdyś był rozprzestrzeniony w całej Polsce od Bałtyku do podnóży Karpat, w tym i w woj. lubelskim. W średniowieczu liczne jego żeremia znajdowały się w województwie lubelskim nad Wisłą, Bugiem, Wieprzem i na Podlasiu (8). Ale już Taczanowski (29) w połowie dziewiętnastego stulecia tak wzmiankuje o tym gatunku: „Bóbr zwyczajny — już jest rzadki; znajduje się nad Wisłą i nad Bugiem. Widziany na kępie pod Puławami”. W XIX wieku został wytępiony ze względu na wysoko cenione futro, „strój bobrowy” używany dawniej w medycynie oraz mięso tych zwierząt wchodzące w skład kuchni polskiej. Mięso bobra z powodu łuski pokrywającej jego ogon uważano za danie postne.

W ostatnich stuleciach środowisko życiowe bobrów ulegało stopniowo ograniczeniu, następnie zostało bezpowrotnie zniszczone przez osuszenie bagien w dolinach rzecznych, regulację rzek czy też przez nierozsądną meliorację. Warto wspomnieć, że od bobra pochodzi słowo „bobrować”, to znaczy rujnować, niszczyć (tak jak od myszy „myszkować”, czyli wnikliwie i potajemnie przeszukiwać obce mienie). Na przykład w czasie wojen mówiono, że nieprzyjaciół „bobruje” po kraju, zwłaszcza gdy rabował. Z występowaniem bobrów na terenie województwa lubelskiego wiążą się już tylko nazwy miejscowości, takie jak Bobrowniki n. Wieprzem koło Puław, Bobrowe w Krasnostawskim, Bobryk k. Uścimowa w Parczewskim (6), oraz nazwiska: Bóbr, Bobrowski, Bober itp.

Interesującą wzmiankę o ostatnich stanowiskach bobra na terenie obecnego woj. białkopodlaskiego podaje J. Olszański (18). Przytaczam ją *in extenso*: „Na terenie m. Drelów w roku 1946 zetknąłem się z legendą, wyraźnie osnutą wokół problematyki ochrony bobra, pochodzącą prawdopodobnie jeszcze od ekologów przełomu XVIII/XIX wieku. Moim informatorem był Jakub Baniosz lat 92, urodzony w roku 1854. Opowiedział mi on ciekawą historię rodu Pukałów, którego protoplasta jeszcze na kilka dobrych lat przed wielką epidemią cholery i przed wzniesieniem murowanego kościoła, zabił na terenie Drelowa ostatniego bobra. (Wielka epidemia cholery była w roku 1830, a kościół murowany został oddany do użytku w roku 1835). Można ze znaczną dokładnością wydedukować z tej informacji, że fakt ten miał miejsce około roku 1825 i że datę tę należy uznać za znamienne w ustaleniu ostatnich stanowisk bobra na tych terenach. Zgodnie z treścią tej legendy, głoszącej, że za zabicie bobra (uznanego przez ludność za zwierzę o właściwościach magicznych)

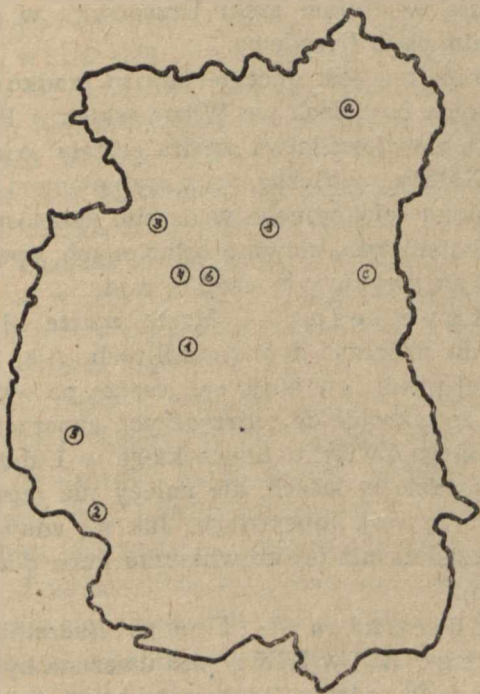
grozi wymarcie całej rodziny, ród Pukałów wyginał całkowicie już w trzecim pokoleniu. Na potwierdzenie prawdziwości tej legendy mój informator pokazał mi zawalisko domu z rosnącymi obok kilku starymi wiązami i oświadczył, że ostatni z rodu zmarł w pełnym opuszczeniu i izolacji od ludzi w roku 1942".

W Polsce naturalne siedliska bobrów znajdują się w rzece Marycha lewy dopływ Czarnej Hańczy, w rezerwacie Bobruczek nad potokiem Białej Hańczy przy ujściu do jeziora Boksze w byłym powiecie Sejny, w Starym Folwarku i w Zatoce Harcerskiej na jeziorze Wigry w suwalskim, w Zakątach w pow. augustowskim, w Bartoszach nad potokiem przy ujściu do jeziora Szarek w byłym pow. Elk, w Dębinach nad Pasłęką, w Eldytach Wielkich koło Lidzbarka Warmińskiego i w Kudynach nad rzeką Pasłęką. Stanowisko bobra w woj. lubelskim w XIX wieku przedstawiono na ryc. 1.

Ryś — *Lynx lynx* (L.). Według K. Koźmiana (13) w XVIII wieku występował jeszcze licznie na obszarze woj. lubelskiego. „Polowano na tego drapieżcę w lasach Ordynacji Zamojskiej, w lasach lubartowskich, kockich, krasienińskich, kozłowieckich, janowskich i kraśnickich. Notowane są też polowania na rysie w lasach pod samym Lublinem zwanych Dziesiąty” (obecnie Dziesiąta jest jedną z gęsto zamieszkałych dziel-

Ryc. 2. Rozmieszczenie stanowisk rysia (*Lynx lynx* L.) w XVIII wieku: 1 — w lasach Dziesiąta koło Lublina, 2 — w lasach janowskich, 3 — w lasach kockich, 4 — w lasach kozłowieckich, 5 — w lasach kraśnickich, 6 — w lasach lubartowskich; obecne stanowiska przechodnie: a — w lasach Biała Podlaska, b — Włodawa, c — Parczew

The distribution of the lynx habitats (*Lynx lynx* L.) in the 19th century: 1 — in the Dziesiąta forests near Lublin, 2 — in the Janów forests, 3 — in the Kock forests, 4 — in the Kozłówka forests, 5 — in the Kraśnik forests, 6 — in the Lubartów forests; present functioning habitats are: a — in the Biała Podlaska forests, b — Włodawa, c — Parczew



nie Lublina). W XIX wieku Taczanowski (29) uważał tego ssaka już za zwierzę „przypadkowe”, pisząc, że „[...] starzy ludzie pamiętają jeszcze rysie miejscowe po wielu lasach guberni lubelskiej”. Obecnie w lasach Lubelszczyzny już się tego gatunku ssaka prawie nie spotyka, prócz przypadkowych, przechodnich osobników w lasach byłego powiatu Biała Podlaska, Włodawa czy Parczew, być może przybyłych z Puszczy Białowieskiej lub z Polesia. Poza Lubelszczyzną spotykany jest w Puszczy Białowieskiej i w Karpatach. Rozmieszczenie stanowisk rysia w XVIII wieku w byłym woj. lubelskim przedstawia ryc. 2.

SSAKI RZADKO WYSTĘPUJĄCE I WYKAZUJĄCE SPADEK LICZEBNOŚCI

Wydra — *Lutra lutra* (L.). Jeszcze w wieku XIX według Taczanowskiego (29) była „pospolita po wszystkich rzekach” województwa lubelskiego. Licznie występowała jeszcze w pierwszej połowie naszego stulecia. Skuratowicz (23) pisze, że „do niedawna jeszcze była pospolita nad Wieprzem, Szumem, Gorajcem, Tanwią i przy większych stawach rybnych, obecnie coraz rzadsza. Znane były stanowiska w Zwierzyniecu wieś, na stawach rybnych w Obroczu, Stokach i Tartacznym Stawie”. Wiadomo mi, że w okresie międzywojennym i do czasu osuszenia w latach pięćdziesiątych rozległych bagien tzw. bajorów wydra występowała w dolinie rzeki Urzędówki, w rejonie na zachód od Bęczyna, przedmieścia Urzędowa.

Ssak ten jest obecnie bardzo rzadko spotykany w naturalnych podmokłych biotopach we Włodawskim i Parczewskim, w pozostałych regionach województwa wydra została jednak prawie zupełnie wyniszczona. Należy zaznaczyć, że z wytępieniem wydry wiąże się brak ważnego czynnika selekcyjnego w dzikim rybołówstwie, bowiem ssak ten jest konsumentem ryb, głównie osłabionych, opadniętych pasożytami, trzymających się zwykle powierzchni wód.

Kuna leśna — *Martes martes* (L.). W XIX wieku należała jeszcze do zwierząt dość pospolitych. Ale już Taczanowski (29) tak o niej pisał: „znajduje się jeszcze po wszystkich lasach, ale tak ją niszcza, że wkrótce do najrzadszych zwierząt będzie należeć”. Według opinii Polskiego Związku Łowieckiego w Lublinie gatunek ten spotykany jest wprawdzie w lasach, ale należy już rzeczywiście do coraz rzadszych na obszarze woj. lubelskiego. Jak się zdaje, kuna leśna jest u nas znacznie rzadsza niż jej krewniaczka kuna domowa — *Martes foina* (Erxleben).

Żołędnica — *Eliomys quercinus* (L.) Według Taczanowskiego (29) w XIX wieku uważana była „ze wszystkich gatunków krajowych (z rodziny Pilchowatych) za najrzadszą”. Obecnie także uważana

jest za gatunek bardzo rzadki. Chroni się i buduje gniazda w dziuplach drzew, zapada w długotrwały sen zimowy, jest aktywna w nocy. Być może, istnieją jej stanowiska w starszych drzewostanach, zwłaszcza liściastych, ale ze znanych i opisanych w literaturze mogę wymienić tylko stanowiska w Hamerni i Obroczy, notowane przez Skuratowicza (23) w r. 1948.

Orzesznica — *Muscardinus avellanarius* (L.). W połowie XIX wieku uważana była za najpospolitszą ze wszystkich gatunków należących do rodziny Pilchowatych, ale, jak pisze Taczanowski (29), zawsze nieliczną. W pierwszej połowie naszego stulecia spotykana była na terenie byłej Ordynacji Zamojskiej na „Czerkiesie”, Wieprzcu, Stokach w Turzynieckich Dołach i we wsi Podlesie (23, 31). Typowymi biotopami tego gatunku są lasy z bogatym podszyciem leszczynowym oraz zarośla. Choć prawdopodobnie zamieszkuje całą Polskę (15), to jednak ze względu na nocny tryb życia oraz zapadanie w długotrwały sen zimowy od października do marca jest zwierzęciem trudno zauważalnym i tym samym rzadko spotykanym.

Popielica — *Glis glis* (L.). Od dawna zamieszkuje w większych drzewostanach liściastych na obszarze całej Polski. W połowie XIX wieku Taczanowski (29) notuje jej występowanie na obszarze woj. lubelskiego. W pierwszej połowie XX wieku o występowaniu tego ssaka wyraża podobną opinię Niezabitowski-Lubicz (15), Sagan (21), a współcześnie Skuratowicz (23). Tenenbaum (31) wspomina o występowaniu popielicy w początkach naszego stulecia w woj. lubelskim w lasach k. Wielączy, Maziarek, Kosobud, Obroczy, Wygody, Kawęczynka i Podlesia. Ostatnio poznano nowe stanowisko popielicy w lasach w Polichnie w byłym pow. kraśnickim (informacja ustna dr. J. Dynowskiego), gdzie w lesie buczynowo-grabowym zdobyto 3 okazy, które znajdują się w zbiorach Muzeum Zoologicznego UMCS w Lublinie. W związku z kurczeniem się większych skupisk leśnych typu grabowego z bukiem i grabem czy dębem popielica na terenie Lubelszczyzny jest coraz rzadziej spotykanym zwierzęciem.

Suseł perełkowany — *Citellus suslicus* (G u e l d.) Jest on typowym elementem fauny stepowej. Niegdyś w okresie gospodarki trójpólowej występował na rozległych ugorach, pastwiskach i odłogach, pomimo że brakuje o nim wzmianek z woj. lubelskiego w starej literaturze teriologicznej. Kluk (12) wprowadzie podaje wzmiankę o suśle (*Mus citellus*) i jego występowaniu w „Rossyi, w Czechach, Austrii, w Polsce na Wołyniu, Podolu”, nie wymieniając tego gatunku z Lubelszczyzny. Nie znaczy to, że tu nie występował. Pierwszą wzmiankę o suśle z woj. lubelskiego znajdujemy w pracach Stronczyńskiego (25), który

pisze, że suszeł żyje „około Zamościa i dalej na wschód ku południowi popolity”.

Interesującą wypowiedź, dotyczącą liczebności susłów na terenie Lubelszczyzny w XIX wieku, zamieszcza w swej cennej pracy o znaczeniu ptaków drapieżnych Pietruski (19) w następujących słowach: „9 maja 1862 r. odebrałem następującą ciekawą wiadomość z Polski o susłach: W Stepankowicach (w Lubelskiem) jest takie mnóstwo tych szkodników, że straty nie obliczone mamy. Wyszedł rozkaz rządowy tępienia susłów; włościanie wyjeżdżają z beczkami i wylewają je; w dwóch dniach ułowiono i ubito na polu 25-morgowem zasianem jęczmieniem na dwuletniej koniczynie, około 415 sztuk, a wszystkie samice między nimi były kotne; chociaż na tym samym kawałku widzę ich znowu tę samą masę, jak żeby ich zupełnie nie bito. Tysiące drapieżnych ptaków krążą w powietrzu i zbierają susły, bo włościanie tylko ogonki ucinają dla rachunku”. Ze współczesnych badań nad susłem w r. 1961 (27) wynika, że w środowisku okolic Stepankowic koło Hrubieszowa zaszły tak wielkie zmiany, że gatunek ten już tam nie występuje.

W połowie XIX wieku suszeł rozprzestrzenił się w powiecie hrubieszowskim i części krasnostawskiego, w niektórych okolicach okręgu chełmskiego, koło Tarnogóry (29) oraz w okolicy Szczebrzeszyna (33). Brak jednak z tamtego okresu bardziej szczegółowych danych dotyczących zarówno rozmieszczenia, jak i liczebności stanowisk i osobniczej.

Po drugiej wojnie światowej suszeł perełkowany (na skutek zaniedbań w gospodarce rolnej okresu wojny i bezpośrednio po wojnie) rozprzestrzenił się znacznie zarówno pod względem ilości stanowisk, jak i liczebności osobniczej (26). Natomiast w miarę likwidacji ugorów, intensyfikacji rolnictwa, postępującej urbanizacji i uprzemysłowienia zmniejszyła się nie tylko naturalna powierzchnia zajmowana dawniej, ale i liczebność tego ssaka. Szczegółowe badania nad zmianami i liczebnością susła (27) wykazały, że w okresie 1954—1963 liczebność stanowisk zmniejszyła się około 50%, a liczebność osobnicza o ponad 60%. Liczbę susłów bytujących na obszarze woj. lubelskiego w r. 1954 szacowano na około 70 000 osobników, a w r. 1961 nie przekroczyła ona 24 000.

Obecne obserwacje wskazują, że zarówno powierzchnia zajmowana, jak i liczebność tego ssaka ulegają dalszemu zmniejszeniu. Z czasem, jak się zdaje, suszeł perełkowany stanie się jednym z najrzadziej spotykanych ssaków na obszarze woj. lubelskiego. W związku z tym należy stworzyć rezerwat w celu zachowania tego gatunku na Lubelszczyźnie, na tym terenie, na którym przebiega najdalej na zachód wysunięta granica zasięgu tego ssaka (27).

Chomik europejski — *Cricetus cricetus* (L.). W okresie ekstensywnej gospodarki rolnej i przy zastosowaniu prymitywnych narzędzi

Ryc. 3. Stanowiska czynne i opuszczone chomika europejskiego — *Cricetus cricetus* (L.) w woj. lubelskim w r. 1971 (wg Surdackiego); stanowiska czynne są oznaczone pełnym kółkiem, a opuszczone pustym

Functioning and abandoned habitats of the European hamster — *Cricetus cricetus* (L.) in the Lublin voivodeship in 1971 (acc. to S. Surdacki); functioning habitats are marked with a full circle, whereas abandoned habitats with the empty one



stosowanych w uprawie roli i w sprzęcie zbóż ssak ten był zapewne liczniejszy niż dziś. Taczanowski (29) w połowie XIX wieku ocenia występowanie chomika w woj. lubelskim w następujących słowach: „Znajduje się wszędzie po polach, nigdzie się jednak zbyt nie rozmnaża”.

Obecnie (28) obszar występowania chomika w woj. lubelskim można podzielić na dwa regiony: region północny — nizinny o bardzo małej liczebności stanowisk i region południowy — wyżynny o większej liczebności stanowisk. Jak wiadomo, ten przedstawiciel fauny stepowej związany jest z charakterem gleb lessowych i lessopodobnych w części południowej województwa.

Ogólnie rzecz biorąc, liczebność chomika na Lubelszczyźnie zmniejsza się. Przyczyną tego stanu rzeczy jest działalność gospodarcza człowieka, wynikiem której jest zmiana środowiska i związana z tym intensyfikacja upraw polowych, a także uprzemysłowienie i urbanizacja. Stanowiska czynne i opuszczone w woj. lubelskim przedstawia ryc. 3.

SSAKI WYKAZUJĄCE WZROST LICZEBNOŚCI W OKRESIE POWOJENNYM

Łoś — *Alces alces* (L.). Po turze i żubrze jest największym ssakiem naszych podmokłych lasów. Łoś był dotychczas gatunkiem rzadkim w woj.

lubelskim. T a c z a n o w s k i (29) nie pisze o stałym występowaniu tego ssaka, lecz „co zimę przechodziły przez Bug, ale ich myśliwi prześladowali”.

W okresie międzywojennym łoś tylko wyjątkowo zachodził przez Bug z Polesia. Przez dłuższy czas na terenie województwa lubelskiego nie był spotykany. Łoś pojawił się dopiero w r. 1964, o czym donosił Ch o r ą ż y (1). Stwierdzono jego stanowiska w rejonie nadbużańskim w nadleśnictwie Sobibór w pow. włodawskim (3 sztuki). Tu znalazł dla siebie odpowiednie warunki środowiskowe, rozmnożył się, a następnie rozprzestrzenił się w leśnictwach Zbereże i Zawołocze.

Należy podkreślić, że liczebność tego ssaka stopniowo zwiększyła się i w r. 1972 jego pogłowie liczyło już 80 sztuk. W r. 1973 rozprzestrzenił się na inne tereny w województwie lubelskim tak, że bytuje tu już 104 sztuki (tab. 1). Pogłowie jego ciągle wzrasta i w r. 1978 wynosiło 269 sztuk (tab. 2, ryc. 4). Faktem jest, że łoś stał się obecnie zwierzęciem wędrującym i znajduje czasowo schronienie w różnych punktach i biotopach województwa lubelskiego, a nawet zapuszcza się do województwa rzeszowskiego. Łoś jest często spotykanym zwierzęciem w nadleśnictwach: Puławy, Markuszów, Żyrzyn, Kozłówka, Dzierzkowice i inne. Według informacji prezesa Koła Łowieckiego w Urzędzie mgr inż. Zbigniewa

Tab. 1. Zmiany liczebności ssaków łownych w woj. lubelskim w latach 1963—1973 (według Okr. Zarządu Lasów Państw. w Lublinie)

Changes in number of mammals in the Lublin voivodeship in the years 1963—1973

Gatunek	Lata			
	1963	1964	1965	1973
Łoś	—	3	7	104
Jeleń	428	517	767	1 536
Daniel	228	310	230	88
Sarna	14 136	18 380	21 660	18 134
Dzik	1 821	1 935	2 000	2 404
Lis	6 180	6 800	7 470	3 646
Wilk	25	15	10	20
Zając	302 640	348 830	385 390	352 990

Tab. 2. Stan liczbowy pogłowia łośa *Alces alces* (L.) w r. 1978 (według Okr. Zarządu Lasów Państw. w Lublinie)

The number of elk population *Alces alces* (L.) in 1978

Nadleś- nictwo	Chełm	Krasny- staw	Lubar- tów	Parczew	Sobibór	Włoda- wa	Razem
Liczba łosi	40	3	20	77	65	64	269

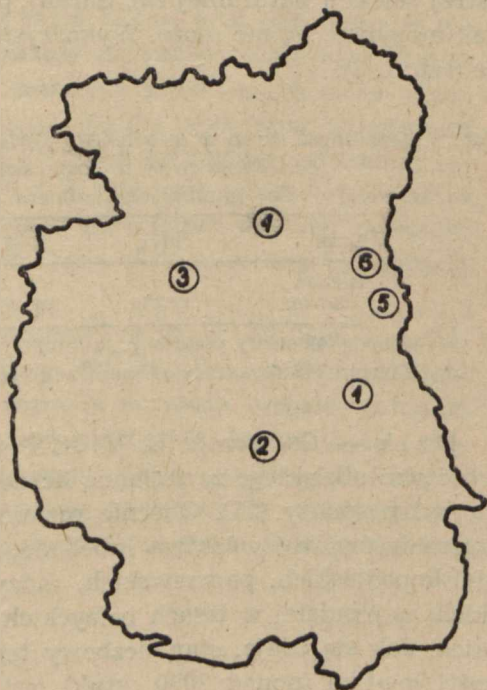
Chęcińskiego łoś zimował w lesie Mikołajówka gm. Urzędów w r. 1978/79 i dokarmiany był przez miejscowych myśliwych, a w czerwcu 1979 r. znaleziono jednego osobnika martwego w lesie w pobliżu miejscowości Suchodoły nadl. Dzierzkowice. Przyczyny padnięcia nie ustalono.

Wędrówki łośi są prawdopodobnie spowodowane nadmiernym zagęszczeniem tego ssaka w rejonie najliczniejszego występowania. Ponadto wędrówki łośi, a zwłaszcza osobników męskich, mogą być następstwem wypierania ich z rodzimych ostoi w okresie bukowiska (11). Niewykluczone, że zwierzęta te przystosowały się do nowych warunków środowiskowych i nie są tak płochliwe, za jakie uważano je dawniej. Obecnie ssaki te przebywają w lasach zagospodarowanych, a nawet w takich obiektach leśnych, które znajdują się w pobliżu mniejszych czy nawet dużych miast. Jak wiadomo, łoś wyrządza w gospodarce leśnej duże szkody. Z tego względu myśliwi postulują częściowy odstrzał tego ssaka tam, gdzie występuje on w nadmiernej liczebności w stosunku do pojemności środowiska (tab. 1, 2, ryc. 4).

J e l e Ń — *Cervus elaphus* L. W połowie XIX wieku był zwierzęciem pospolitym w lasach Ordynacji Zamojskiej i okolicznych (29). W guberni lubelskiej jeleni został wytępiony. **T a c z a n o w s k i** (29) proponował nawet roztoczyć nad tym gatunkiem ochronę, gdyż grozi mu wyginięcie.

Ryc. 4. Rozmieszczenie stanowisk łośia *Alces alces* (L.) w lasach nadleśnictw: 1 — Chełm, 2 — Krasnystaw, 3 — Lubartów, 4 — Parczew, 5 — Sobibór, 6 — Włodawa w r. 1978 (wg OZLP w Lublinie)

The distribution of the elk habitats *Alces alces* (L.) in forests of the following forest inspectorates: 1 — Chełm, 2 — Krasnystaw, 3 — Lubartów, 4 — Parczew, 5 — Sobibór, 6 — Włodawa in 1978 (acc. to OZLP in Lublin)



W czasach późniejszych niewiele pod tym względem się zmieniło. Podczas drugiej wojny światowej oraz po r. 1945 stan liczebny jeleni w województwie lubelskim był bardzo niski. Gatunek ten był chyba jednym z najrzadszych składników fauny lasów omawianego regionu. Nielicznie występował w rejonie Suśca i Radomyśla.

W latach 1953—1962 na teren województwa lubelskiego importowano 261 jeleni z następujących województw: gdańskiego, katowickiego, olsztyńskiego, poznańskiego i zielonogórskiego. Zwierzęta te rozsiedlono w następujących powiatach: Biała Podlaska, Biłgoraj, Janów Lubelski, Lublin, Lubartów, Łuków, Parczew i Puławy. Tak więc dopiero od r. 1962 populacja jeleni na terenie województwa lubelskiego zaczęła wzrastać i w r. 1973 pogłowie tego ssaka wynosiło około 1500 osobników (tab. 1).

Sarna — *Capreolus capreolus* (L.). W XIX wieku była pospolita (29), jednak nie wiadomo, jak liczna. Obecnie we wszystkich kompleksach leśnych Lubelszczyzny żyje populacja leśna. Obok niej na małym stosunkowo obszarze powiatu tomaszowskiego i hrubieszowskiego przystosowała się i bytuje tzw. sarna „polna”. Charakteryzuje się ona większymi rozmiarami ciała i innymi zwyczajami. Jak się wydaje, na ekotyp sarny „polnej” obszarów południowo-wschodniej Lubelszczyzny, a zwłaszcza terenów tomaszowsko-hrubieszowskich, miał wpływ materiał wyjściowy, jakim była miejscowa sarna, która bytowała w warunkach wyjątkowo ostrej selekcji naturalnej (2). Sarna „polna” na zupełnie gołym polu jednak utrzymać się nie może. Wykorzystuje ona zagajniki i zarośla śródpolne (tab. 1, 3).

Tab. 3. Liczebność saren w latach 1970—1974 (według Polskiego Związku Łowieckiego i Państwowych Gospodarstw Rolnych w Lublinie)

The number of roe-deers in the years 1970—1974

Lata	1971	1972	1973	1974
Liczba saren	17 275	19 002	18 379	20 751*

- * W tym 742 sarny populacji „polnej”.
- * Therein 742 roe-deers of the "field" population.

Dzik — *Sus scrofa* L. W XIX wieku występował w lasach województwa lubelskiego ze zmienną liczebnością (29). W początkach XX wieku był pospolity (31). Obecnie rozmieszczony jest prawie na całym obszarze lasów województwa lubelskiego. Najliczniej występuje w lasach: bialskopodlaskich, parczewskich, radzyńskich, tomaszowskich i włodawskich; najrzadziej w lasach bełżyckich, bychawskich, kraśnickich i lubelskich. Jak się zdaje, stan liczebny tego gatunku w stosunku do pojemności łowiska (ponad 2000 sztuk) jest zbyt duży, dlatego według opinii

Wojewódzkiego Związku Łowieckiego w Lublinie pogłowie tego ssaka należy częściowo w omawianym regionie zredukować.

Zmiany liczebności dzika (tab. 1) są uwarunkowane między innymi zmiennym urodzajem żołądźi, które są ulubionym pokarmem tego ssaka, oraz grubą pokrywą śnieżną z twardą skorupą uniemożliwiającą dzikom dostanie się do pokarmu znajdującego się na powierzchni gleby.

Wilk — *Canis lupus* L. Jeszcze w XIX wieku był pospolitym gatunkiem na obszarze Lubelszczyzny (29) i był zaliczany do zwierząt powszechnie łowionych. Wiercieński (34) pisze, że „wilki do niedawna [to znaczy w połowie XIX wieku — S. S.] były w guberni lubelskiej zwierzem pospolitym; przed 40 laty zagęściły się tu do tego stopnia, że porywały dzieci z ulic wiejskich. Jeszcze przed 20 laty nie były rzadkie. Z wytrzebieniem lasów, powstaniem wielu nowych siedzib ludzkich wśród lasów, wilk staje się tu coraz rzadszy”.

Współczesne zmiany liczebności wilka (tab. 1) uwarunkowane są z jednej strony zmniejszeniem powierzchni obszarów leśnych, z drugiej zaś działalnością ludzką, a w szczególności myśliwych zrzeszonych w organizacjach łowieckich. W r. 1965 na terenie województwa lubelskiego notowano tylko trzy gniazda o ogólnej liczbie 10 osobników (wg Wojewódzkiego Związku Łowieckiego), a w r. 1972 stwierdzono występowanie tylko w jednym rejonie włodawsko-parczewskim około 20 sztuk. Dane te wydają się być jednak zaniżone. Ogólnie rzecz biorąc, pogłowie wilka w regionie Lubelszczyzny zasadniczo wykazuje charakter wzrostowy. Zmiany te są między innymi wynikiem ograniczeń stosowanych przez odpowiednie czynniki w okresie powojennym. Liczba wykazana w ostatnim okresie wydaje się być wystarczająca do przeprowadzenia naturalnej selekcji wśród innych gatunków dzikich zwierząt na terenie województwa lubelskiego. W tej sytuacji gatunek ten, dotychczas tępiony, powinien jednak znaleźć się na liście ssaków łownych i chronionych (przynajmniej okresowo).

Zając szarak — *Lepus europaeus* Pallas. W XIX i w XX wieku uważany był za ssaka pospolitego (29, 34). Liczebność osobnicza zająca na terenie Lubelszczyzny w różnych okresach ulegała zmianom zależnie od warunków klimatu oraz nasilenia chorób inwazyjnych i pasożytniczych, m. in. kokcydiozy. Zając szarak jako typowy gatunek stepowy w okresie silnych mrozów chroni się w lasach. W województwie lubelskim w ostatnim dziesięcioleciu liczebność zająca wykazuje tendencję wzrostową (tab. 1).

SSAKI NOWE I OBCEGO POCHODZENIA

Królik dziki — *Oryctolagus cuniculus* L. Jest to element pochodzenia południowego. Rodzimymi obszarami tego gatunku są południowa Europa i Afryka. Jest przodkiem królika hodowanego w warunkach domowych. Do Polski gatunek ten przedostał się na skutek wędrówek osadników w drugiej połowie XIX wieku. W województwie lubelskim, oprócz małego skrawka po zachodniej stronie Wisły (przynależnego administracyjnie do byłego powiatu puławskiego), w zasadzie nie występuje (17).

Królik dziki jest szkodnikiem gospodarki rolnej i leśnej. Pomimo przekroczenia swego czasu Wisły w okolicy Puław, zapewne z braku odpowiednich dla siebie biotopów, na szczęście nie rozprzestrzenił się na teren woj. lubelskiego. Widocznie tu przebiega wschodnia ekologiczna granica zasięgu tego gryzonia. Stwierdza się też zbieżność tej granicy z izotermą stycznia -3°C (17).

Piżmak — *Ondatra zibethica* (L.). Jest to zwierzę pochodzenia północnoamerykańskiego. Sprowadzony został do Czech w r. 1905. Kilka okazów uciekło z hodowli i rozpoczęło ekspansję w różnych kierunkach. W r. 1929 piżmak przekroczył ówczesną granicę Polski i rozprzestrzenił się nie tylko na terenie całego kraju, ale i daleko na wschód poza jego granicami. Niemal wszystkie zbiorniki wodne na Lubelszczyźnie (zarówno rzeki, jak i stawy rybne czy jeziora) zostały opanowane przez tego ssaka. Pomimo tego, że skóra tego gryzonia posiada wysoką wartość użytkową, to jednak jako wielki szkodnik grobli w gospodarce stawowej niszczący wały (w tym przeciwpowodziowe), ryjący w nich norę, jest u nas zwalczany.

Daniel — *Dama dama* (L.) Pierwotnie zamieszkiwał pobrażę europejskie Morza Śródziemnego i Azję Mniejszą. Na innych obszarach Europy południowej zaaklimatyzował się. W województwie lubelskim przed r. 1960 nie występował, a sprowadzony na ten teren nie tylko nie rozmnożył się, ale liczebność jego uległa znacznemu spadkowi (tab. 1). Sprowadzony na omawiany teren do nadleśnictwa Parczew został wytępiony przez wilki, a w nadleśnictwie Krasnobród w dużym stopniu przez kłusowników (10).

Zasadniczą przyczyną ubytku tych zwierząt jest brak przystosowania do nowych warunków bytowania oraz do obrony przed wrogami. Ssaki te są mało płochliwe, żerują w ciągu dnia i to naraża je na niebezpieczeństwo i to głównie zresztą ze strony człowieka — kłusownika. Obecnie największe skupiska danieli znajdują się w lasach: Suchowola w pow. radzyńskim, w Kosobudach w pow. zamojskim oraz w lasach kozłowieckich i świdnickich koło Lublina.

Muflon — *Ovis musimon* (Pallas). Jest gatunkiem pochodzącym z Sardynii i Korsyki, gdzie zamieszkuje tamtejsze obszary górskie. Do Polski został sprowadzony około r. 1902, a współcześnie do lasów lubartowskich w woj. lubelskim w liczbie 8 sztuk (wg danych Wojewódzkiego Związku Łowieckiego w Lublinie). Gatunek ten, przystosowany do życia w lasach górskich, wydaje się mieć małe szanse utrzymania się w środowisku typowo nizinnym, tym bardziej że prowadzi w zasadzie dzienny tryb życia. Jest to też jedna z przyczyn łatwiejszego tępienia go w nieodpowiednim dla niego biotopie.

Jenot — *Nyctereutes procyonoides* (Gray). Zwany jest też kunopsem lub junatem. Należy do najmniejszych przedstawicieli rodziny psowatych w faunie polskiej. Rodzimym jego terenem jest Mandżuria, Chiny i Japonia. Najpierw aklimatyzowano go w Związku Radzieckim, a w latach pięćdziesiątych naszego stulecia przedostał się do Finlandii. Następnie około 2000 osobników wpuszczono do lasów Białorusi i Ukrainy (22, 30), skąd zaczęły przenikać do Polski.

Na Lubelszczyźnie jenot pojawił się w r. 1955 i jest coraz częściej spotykanym ssakiem na obszarach leśnych w okolicach raczej niżżej położonych nad poziomem morza. Obecnie jest on niezbyt liczny, ale rozprzestrzeniony niemal we wszystkich lasach na obszarze województwa lubelskiego. Jest zwierzęciem futerkowym, jednak ze względu na szkody, jakie wyrządza w drobnej zwierzynie pochodzenia miejscowego, i wzrost liczebności tego drapieżnika (16) nie jest objęty czasem ochronnym i bywa tępiony.

SSAKI OBCEGO POCHODZENIA W STANIE DZIKIM U NAS NIE WYSTĘPUJĄCE

Norka amerykańska — *Mustela vison* (Brisson). W warunkach naturalnych występuje prawie w całej Ameryce Północnej. Ze względu na cenne futro aklimatyzuje się ją i hoduje na całym świecie. W Polsce, w tym i na Lubelszczyźnie, hodowana jest na fermach.

Nutria — *Myocaster cyopus* (Molina). W stanie dzikim występuje w Ameryce Południowej od Paragwaju, Brazylii do Argentyny łącznie z Patagonią. W Ameryce Północnej i w Europie hodowana jest jako zwierzę futerkowe, ale wykorzystuje się też i mięso. U nas jest powszechnie hodowana od r. 1926, przede wszystkim dla celów futrzarskich.

Świnka morska — *Cavia porcellus* (L.). W stanie dzikim występuje w Ameryce Południowej. Do Europy sprowadzona została po odkryciu Ameryki. Ze względu na wielką liczebność miotów (wydaje do 5 miotów rocznie) stała się ona między innymi i u nas powszechnie hodo-

wanym zwierzęciem, przede wszystkim laboratoryjnym, a niekiedy i domowym.

Chomik syryjski — *Mesocricetus auratus* (Waterhouse). Pochodzi z Bliskiego Wschodu. Gatunek ten hodowany jest dość powszechnie jako zwierzę laboratoryjne i domowe.

LITERATURA

1. Chorąży A.: Łosie w lasach nadbużańskich. „Łowiec Polski” nr 23/24, 1964.
2. Chrzanowski J.: Liczebność, zmienność ciężaru tuszy i wymiarów czaszki sarny (*Capreolus capreolus* Linnaeus 1758) w wybranych regionach kraju oraz biologia ekotypu polnego w południowo-wschodniej Polsce, 1977 (maszynopis).
3. Domaniewski J.: Pochodzenie zwierząt domowych. PZWS, Warszawa 1947.
4. Faliński J. B., Okołów C. i Olszewski J.: Trzy dni w Puszczy Białowieskiej. Białowieża 1970.
5. Fredro A.: Dzieła. Tom 11. Trzy po trzy — Zapiski Starucha. Warszawa—Kraków 1880, ss. 1—426.
6. Głoger Z.: Encyklopedia staropolska. Wyd. 1958.
7. Górny B.: Monografia powiatu bialskiego województwa lubelskiego. Biała Podlaska 1939 (nakładem autora), ss. 1—342.
8. Jabłonowski A.: Polska XV wieku pod względem geograficzno-statystycznym, tom VII, cz. II, Ziemie Ruskie, Ruś Czerwona (Źródła Dziejowe, tom XVIII). Warszawa 1903.
9. Jamróży G.: Żubr w Puszczy Boreckiej i Bieszczadach oraz szkody wyrządzone przez ten gatunek gospodarce leśnej. Zachodni Poradnik Łowiecki, nr 1, Poznań 1973.
10. Jankiewicz K.: Zwierzęta łowne województwa lubelskiego i ich łowiska. Zachodni Poradnik Łowiecki, nr 1, Poznań 1969.
11. Jankiewicz K.: Zwierzyna płowa i czarna w woj. lubelskim, charakterystyka jakościowa. Łowiec Polski VI, 1972.
12. Kluk K.: Zwierząt domowych i dzikich osobliwie krajowych historii naturalnej początki i gospodarstwo. T. I, Warszawa 1798.
13. Koźmian K.: Pamiętniki (Wspomnienia od 1780—1856) tom 1—3, 1858—1865.
14. Łukaszewicz K.: Zwierzęta wytepiene. Warszawa 1958.
15. Niezabitowski-Lubicz E.: Ochrona ssących w Polsce. Skarby przyrody i ich ochrona. Warszawa 1932.
16. Nowak E. i Pielowski Z.: Die Verbreitung Marderhundes in Polen im Zusammenhang mit seiner Einbürgerung und Ausbreitung in Europa. Acta theriol. 9, Białowieża 1964.
17. Nowak E.: Rozmieszczenie, dynamika ilościowa i znaczenie dzikiego królika, *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) w Polsce (Distribution, Variations in Number and Importance of the Wild Rabbit, *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) in Poland). Acta tieriol., 13, 7, Białowieża 1968.
18. Olszański J.: Starożytności Międzyrzeczczyny. Materiały (Maszynopis 1951).
19. Pietruski S. K. z Siemuszowej: Historia naturalna i hodowla ptaków zabawnych i użytecznych. Tom III, Lwów, nakł. Karola Wilda, 1864, ss. 1—227.
20. Pietruski S. K.: Historia naturalna zwierząt ssących dzikich galicyjskich. Lwów 1853.

21. Sagan L.: Zwierzęta ssące, *Mammalia*, w pracy zbiorowej: Przyczynek do znajomości fauny Czarnohory. Inst. Bad. L. P. ser. A, 7—8, Warszawa 1935.
22. Sierżanin I. N.: Mlekoпитајuszczyje Bielorussoj SSR (Mammals of Belorussian SSR) Mińsk 1961.
23. Skuratowicz W.: Badania nad fauną ssaków Zamojszczyzny, Fragmenta Faunistica Musei Zoologici Polonici. Tom V, 15, Warszawa 1948.
24. Stolicman J.: Żubr jego przeszłość i przyszłość. Warszawa 1926.
25. Stronczyński K.: Spis zwierząt ssących Kraju Polskiego i pogranicznych. Warszawa 1839.
26. Surdacki S.: Susel perełkowany (*Citellus suslicus* Gueld.) na Lubelszczyźnie (Der Ziesel (*Citellus suslicus* Gueld.) im Gebiet der Wojewodschaft Lublin). Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio C, vol. IX, 7, Lublin 1956, s. 307—353+3 mapy.
27. Surdacki S.: Zmiany w rozmieszczeniu i liczebności *Citellus suslicus* (Gueldendstaedt, 1770) na Lubelszczyźnie w okresie 1954—1961 (Changes in the Localization and Numerosity of the Province of Lublin in the Period of 1954 to 1961). Acta theriol. 7, 7, Białowieża 1963, ss. 79—90+2 tab.+1 mapa.
28. Surdacki S.: Obszar występowania chomika europejskiego *Cricetus cricetus* (Linnaeus, 1758) w Polsce (The Distribution and Range of the European Hamster *Cricetus cricetus* (Linnaeus, 1758) in Poland). Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio B, vol. XXVI, 12, Lublin 1971, ss. 265—285.
29. Taczanowski W.: Spis zwierząt ssących guberni Lubelskiej. Biblioteka Warszawska, t. I, 1855.
30. Tatarinow K. K.: Zwiri zachidnych obłastej Ukrainy Animals of the West Districts of Ukraine. Kyiw 1956.
31. Tenenbaum S.: Spis gadów, płazów i ssaków zebranych w Ordynacji Zamojskiej w gub. Lubelskiej. Pamiętnik Fizjogr. Tom XXI, 1913.
32. Vetulani T.: Studia nad polskim konikiem z okolic Biłgoraja (Studien über den polnischen Konik (polnisches Landpferd) aus der Gegend von Biłgoraj). Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, S. B. Sciences Naturelles, 1925, ss. 212—258.
33. Walecki A.: Przegląd zwierząt ssących krajowych. Biblioteka Warszawska, t. 2, 1866.
34. Wiercieński H.: Opis statystyczny Guberni Lubelskiej. Warszawa 1901.

РЕЗЮМЕ

Опираясь на литературные данные, собственные наблюдения и обоснованные информации, автор представил изменения в наличии и численности некоторых видов млекопитающих (*Mammalia*) в пределах бывшего Люблинского воеводства в XIX и XX веках.

К полностью истребленным млекопитающим принадлежит восемь видов. Это: *Bos primigenius* Bojanus, *Bison bonasus* (L.), *Equus gmelini* Antonius, *Ursus arctos* L., *Felis silvestris* Schreber, *Mustela lutreola* L., *Castor fiber* L., *Lynx lynx* (L.), (раздел I).

Семь видов показывает падение численности, а именно: *Lutra lutra* (L.), *Martes martes* (L.), *Elomys quercinus* (L.), *Muscardinus avellanarius* (L.), *Glis glis* (L.), *Citellus suslicus* (Gueld.), *Cricetus cricetus* (L.), (раздел II).

Млекопитающие указывающие рост численности после второй мировой войны:

Alces alces (L.), *Cervus elaphus* L., *Capreolus capreolus* (L.), *Sus scrofa* L., *Canis lupus* L., *Lepus europaeus* Pallas (раздел III).

Новыми видами фауны Люблинщины чужого происхождения являются: *Oryctolagus cuniculus* L., *Ondatra zibethica* (L.), *Dama dama* (L.), *Ovis musimon* (Pallas), *Nyctereutes procyonoides* (Gray), (раздел IV).

Кроме того отмечается прибыль фауны искусственно акклиматизированной: *Mustela vison* (Brisson), *Myocaster cyopus* (Molina), *Cavia porcellus* (L.), *Mesocricetus auratus* (Waterhouse), (раздел V).

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ И ТАБЛИЦ

Табл. 1. Количественные изменения заходящие в составе охотничьих млекопитающих Люблинского воеводства в 1963—1973 годах.

Табл. 2. Количественный состав поголовья лося *Alces alces* (L.) в 1978 году.

Табл. 3. Численность обыкновенной косули в 1970—1974 годы (по данным Польского Охотничьего Союза и Государственных Сельских хозяйств в Люблине).

Рис. 1. Расположение местообитаний бурого медведя (*Ursus arctes* L.) в XVIII веке: 1 — Бобы около Ужендова, 2 — Быхава; 3 — Глуск, 4 — Келчевце, 5 — Коден, 6 — Праведники, 7 — Туробин, 8 — Воля Галонзовска, 9 — Звежинец; а — местообитание бобра (*Castor fiber* L.) в XIX веке в Кемпе около Пулав.

Рис. 2. Расположение местообитания рыся (*Lynx lynx* L.) в XVIII веке: 1 — в лесах Дзесента около Люблина, 2 — в яновских лесах, 3 — в коцких лесах, 4 — в козловецких лесах, 5 — в красницких лесах, 6 — в любартовских лесах; в настоящее время местообитания бывают переходные: а — в лесах Бяля Подляска, б — Влодава, с — Парчев.

Рис. 3. Активные и опущенные местообитания европейского хомяка (*Cricetus cricetus* L.) в Люблинском воеводстве в 1971 г. Активные местообитания обозначены заполненным кругом, а опущенные — пустым.

Рис. 4. Расположение местообитания лося *Alces alces* (L.) в лесах надлесничества: 1 — Хелм, 2 — Красныстав, 3 — Любартув, 4 — Парчев, 5 — Собибур, 6 — Влодава (по данным ОЗЛП в Люблине).

SUMMARY

On the basis of literature, his own observations and well-founded pieces of information the author presents changes in the occurrence and number of some mammal species (*Mammalia*) on the area of the former Lublin voivodeship in the 19th and 20th centuries.

The number of exterminated mammals amounts to eight species. They are: *Bos primigenius* Bojanus, *Bison bonasus* (L.), *Equus gmelini* Antonius, *Ursus arctos* L., *Felis silvestris* Schreber, *Mustela lutreola* L., *Castor fiber* L., *Lynx lynx* (L.), (Chapter I).

A decrease in number has been noted in seven species such as: *Lutra lutra* (L.),

Martes martes (L.), *Eliomys quercinus* (L.), *Muscardinus avellanarius* (L.), *Glis glis* (L.), *Citellus suslicus* (G u e l d), *Cricetus cricetus* (L.), (Chapter II).

Mammals characterized by an increase in number after the Second World War, are: *Alces alces* (L.), *Cervus elaphus* L., *Capreolus capreolus* (L.), *Sus scrofa* L., *Canis lupus* L., *Lepus europaeus* P a l l a s (Chapter III).

The new species for the Lublin province fauna, that is species of alien origin, are: *Oryctolagus cuniculus* L., *Ondatra zibethica* (L.), *Dama dama* (L.), *Ovis musimon* (P a l l a s), *Nyctereutes procyonoides* (G r a y), (Chapter IV).

Besides, there are also animals artificially acclimatized: *Mustela vison* (B r i s s o n), *Myocaster cyopus* (M o l i n a), *Cavia porcellus* (L.), *Mesocricetus auratus* (W a t e r h o u s e), (Chapter V).

ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA

Nakład 900+25, ark. wyd. 26, ark. druk. 21+24 wkl. ilustr.
Oddano do składu w styczniu 1980 r., podpisano do druku
w grudniu 1980 r., wydrukowano w styczniu 1981 r.
Cena zł 85,—

Tłoczono w Drukarni UMCS w Lublinie, zam. nr 70/80, W-5

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

Vol. XXX/XXXI

Sectio B

1975/1976

1. Z. Babiński, K. Pękala: Obserwacje nad wieloletnią zmarzliną w kotlinie Bajan-Nuurin-chohnor (Mongolia).
Observation on the Permafrost within the Bayan-Nuurin-khotnor Basin (Mongolia).
2. R. Lomborinczen, J. Morawski, K. Pękala: Charakterystyka piasków eolicznych z Doliny Jezior i południowego skłonu Changaju (Mongolia).
Characterization of the Aeolian Sands from the Lakes Valley and from the Southern Slope of Khangaj (Mongolia).
3. J. Wojtanowicz, J. Buraczyński: Materiały do chronologii bezwzględnej lessów Grzędy Sokalskiej.
Materials to the Absolute Chronology of the Loesses of Grzęda Sokalska.
4. M. Harasimiuk, A. Henkiel: Wpływ budowy geologicznej i rzeźby podłoża na ukształtowanie pokrywy lessowej w zachodniej części Płaskowyżu Nałęczowskiego.
The Influence of the Geological Structure and of the Substratum Relief on the Configuration of Loess Cover in the Area of the Western Part of the Nałęczów Plateau.
5. J. Morawski: Charakterystyka minerałów ciężkich z lessów Płaskowyżu Nałęczowskiego.
Characteristics of the Heavy Minerals from the Loesses of the Nałęczów Plateau.
6. A. Walczowski: Występowanie martwicy wapiennej pod lessami w okolicy Bogorii.
Occurrence of Calcareous Sinter under the Loesses in the Environs of Bogoria.
7. J. Pomian: Zmiany właściwości gleb bielcowych wytworzonych z piasków w ostatnim 1000-leciu.
Changes in the Properties of the Podsol Soils Formed from the Sands in the Last 1000 Years.
8. A. Szwaczko: Krzywe hipsograficzne Szwajcarii.
Hipsographic Curves of Switzerland.
9. M. Lutelman-Łanczont: Mapa intensywności urzeźbienia Półwyspu Iberyjskiego.
Relief Intensity Map of the Iberian Peninsula.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKIEJ
LUBLIN — POL

Vol. XXX/XXXI

Sectio B

Biblioteka Uniwersytetu
MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
w Lublinie

4052 32/B

CZASOPISMA

1977/1978

10. A. Gocłowski: Morfologiczny endoreizm a Wisłą.
Undrained Areas within Watershed A River Basins.
11. S. Surdacki: Zmiany w składzie i rozmieszczeniu niektórych gatunków *Amphibia*, *Reptilia*, *Aves* na obszarze byłego woj. lubelskiego w XIX i XX wieku.
Changes in Composition and Distribution of some *Amphibia*, *Reptilia*, *Aves* Species within the Area of the Former Lublin Province in XIXth and XXth Centuries.
12. S. Paczos: Opady atmosferyczne na obszarze byłego woj. rzeszowskiego.
Precipitation in the Area of the Rzeszów Province.
13. A. Wiśliński: Częstość dni z określonymi rodzajami mas powietrznych w Lublinie.
La fréquence des jours à types de masses d'air définis à Lublin.
14. M. Lutelman-Łanczont: Klimat odczuwalny Przemyśla w okresie wiosenno-letnim określony w oparciu o temperatury efektywne.
Climatobiological Conditions during the Spring-Summer Period in Przemyśl Defined on the Base of Effective Temperatures.
15. Z. Szyszko: Próby metodyczne oceny intensywności wykorzystania głównej powierzchni paszowej dla hodowli bydła na przykładzie Polski.
Methodical Attempts at the Appraisal of the Intensity of the Main Grazing-Land Utilization for Cattle Breeding Exemplified by Poland.

Adresse:

UNIwersytet MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
BIURO WYDAWNICTW

Plac Marii

Curie-Skłodowskiej 5

20-031 LUBLIN

POLOGNE

Cena zł 85,—